

Hermán M. János

Johannes á Lasco (1499–1560). Exit, Kolozsvár, 2010.

/részlet/

## I. A lengyel egyház és társadalom a 16. század első felében

### 1. Állami berendezkedés

Lengyelhon a 15-16. század fordulóján erős és virágzó államként jellemezhető. Egy viszonylag rövid korszaktól eltekintve a lengyel nagyhatalom a szomszédos országok zilált állapotához képest mindvégig stabil maradt, és Európa népei úgy tekintettek Lengyelországra, mint a Nyugat határterületére.<sup>1</sup>

A korabeli Lengyelország térképén Gdańsktól (Danzig) elindulva a Memel folyó mentén, Vityebszken keresztül Szmolenszkig követhetjük a határvonalat északon. Csernyigov városától déli irányt követ, majd keleti irányban a Donyecig, onnan pedig a Dnyeper mentén Kerszonig húzódott a határ, vagyis a Fekete-tengerig. Moldva, Bukovina és Galícia ekkor lengyel fennhatóság alá tartozott. A továbbiakban – Erdélyből nézve – „a Kárpátok külső vonulata képezte a lengyel határt, és Teschentől Glogaun át kanyargott a határvonal északra, vissza Danckáig”.<sup>2</sup>

János Albert király (1492-1501), II. Ulászló magyar király öccse uralkodásának idején az ország lakossága hét és fél millió feletti, területe pedig kb. 282 ezer négyzetkilométer nagyságú volt.<sup>3</sup> (Lengyelország területe ma 312.677 négyzetkilométer, összlakossága pedig közel 40 milliót tesz ki.) Az ország területe IV. Kázmér (1447-1492) alatt növekedett meg azáltal, hogy hadjáratokban véglegesen megtörték a poroszországi német lovagrend hatalmát és bekebelezték Nyugat-Poroszországot. A poroszok státusát a második, 1466-os toruni békekötésben szabályozták. A 300 ezer lakost számláló Nyugat-Poroszország kénytelen volt elismerni a lengyel fennhatóságot, és az elfogadható kiegyezés tényét 1525-ben rögzítették a königsbergi szerződésben. Miután Albrecht herceg, a missziós teuton lovagrend utolsó poroszországi nagymestere, 1523 nyarán nyíltan is a reformációhoz csatlakozott, Kelet-Poroszország Európa első olyan országává lett, ahol a lutheri reformációt állami vallásként vezették be.<sup>4</sup>

A 14. században, az ukrán fejedelemségek területeit meghódító lengyel politika eredményeképpen a keleti országrészen túli Litvániát is sikerült a birodalomhoz fűzni. Litvánia 1384 óta került perszonálunióba Lengyelországgal, azáltal, hogy Jagello litván nagyfejedelem megkeresztelkedett és feleségül vette Nagy Lajos kisebbik lányát, Hedviget. Litvánia függetlensége érdekében többször is tört ki felkelés, de a dinasztikus családi kapcsolatok győztek. A Lublini Unió (1569) következtében a szinte kétfélmilliónyi lakost számláló Litvánia elvesztette azt a különállást, amelyet a perszonálunióban élvezett. Ettől kezdve föderatív viszony létezett a két állam között.<sup>5</sup> Az ország hivatalos nyelve a rutén volt. Mikolaj Radziwill litván nagyherceg szintén a reformációhoz csatlakozott. Nevéhez fűződik az első teljes, 1563-ban megjelent lengyel nyelvű bibliafordítás kiadása.

Földrajzilag a lengyel anyaország két nagy területi egységből állott. Északon volt Nagy-Lengyelország, amelyhez hozzátartozott a Kujaviai és a Mazovia hercegség; délen terült el Kis-Lengyelország. A területi kormányzati egységeket vajdaságoknak vagy palatinátusoknak hívták, kivéve Ermland egyházi fejedelemségét Nyugat-Poroszországban. A 16. század első felében harmincöt vajdaság volt Lengyelországban, amelyek közül Sieradz rangban a hetedik volt. Ezt azért emeljük ki, mert ide kapcsolódik Johannes a Lasco családjának szolgálata. Említést érdemel

a Szepesség tizenhárom német jellegű (cipszer) városa, amelyeket Zsigmond (1387-1437) magyar király és német császár zálogosított el Lengyelországnak 1412-ben 37 ezer cseh garasért.<sup>6</sup> Ez a helyzet 1772-ig, Lengyelország első felosztásáig állott fenn, amikor is a szepességi városokat visszacsatolták.

## ***2. A nemesség szerepe az ország kormányzásában***

A lengyel országgyűlés az ország területi egységeinek nemesi képviselőiből állott és kétkamarás rendszere volt: a kishemesekből (słahta) álló szejm és a mánásokból álló szenátus. Törvényhozás esetén a nemesség az országgyűléseken élhetett vétójogával.

A király és a nemesség szinte állandó harcot folytatott a hatalomért. Az ún. „pacta conventa” alapján a nemesség szüntelenül nyomást gyakorolt a királyra. A „pacta conventa” volt ugyanis Lengyelország királyának ünnepélyes köteletségvállalása a koronázás előtt; lényege, hogy a király esküjének esetleges be nem tartása, az alattvalókat feloldja hűségesküjük alól. Ezt a gyakorlatot 1386-ban, az első krakkói privilégiumban szentesítették Jagello Ulászló trónralépése előtt.

Tartományi gyűléseiken a nemesek maguk választották törvénykezési tisztségviselőiket. Háború idején hadi felkelést csak akkor lehetett kihirdetni, ha az országrészek gyűlései (szejmiki) ebbe beleegyeztek. Jogerős ítélet nélkül nemes embert nem lehetett bebörtönözni és vagyonát sem lehetett elkobozni. A nemesek az országnak adót nem fizettek, csak a törvénykezés alkalmával voltak kötelesek két garas fizetésére. A nemesi érdekek törvénybe foglalása Sándor király (1501-1506) uralkodása idején tetőzött a radomi alkotmányban, amely kimondta a szenátus és a szejm egyenjogúságát és a „nihil novi” (semmi újat nélkülünk) törvényt.<sup>7</sup>

A 15. századtól kezdve a lengyelországi klérus elérte azt, hogy a nemesség egyházi tizedet fizessen. Ezt a köteleiséget a nemesség ellenkezve teljesítette, s emiatt az egyház és a nemesség között is állandó volt a feszültség.<sup>8</sup> Már korábban is viszály forrását képezte a püspökségek birtokszerzése, birtokaik ugyanis nagyobbak voltak, mint a nemességé összesen. A püspökök fennhatósága alá tartozó területeken élt az ország lakosságának nagyobbik része, s ezáltal az ország bevételeinek legalább a fele a papság jövedelmébe folyt be.<sup>9</sup>

Lengyelország kincstári helyzetére a 16. század végéig az állandó pénzügyi gond a jellemző. Emellett nehézséget jelentett az állandó hadsereg hiánya is. (Kivételt képez Báthory István – 1578-1586 – uralkodásának ideje.) Háború esetén a hadgyűjtés és a vezérlés a vajdák feladata volt, akik békeidőben az igazságszolgáltatást és tartományaik közigazgatását irányították. Csak I. Zsigmond fia, Zsigmond Ágost (1548-1572) uralkodása alatt lehetett keresztülvinni a törvényhozásban azt, hogy a korona jövedelmének egy részét állandó sereg tartására fordítsák. Azt, hogy a nemesi felkelés nem volt megbízható, I. Zsigmond többször is tapasztalhatta. Így pl. 1536-ban, amikor a nemesek lóra ülnek ugyan a moldvai vajda ellen, de csak a baromfik vérért ontják (ezért nevezik ezt az expedíciót a tyúkok háborújának.) Tulajdonképpen a török veszedelem miatt kellett volna szövetségben lenniük a moldvai uralkodókkal, vagy legalábbis érdekükben állott volna a törökök távoltartása Moldva határaitól. Jan Tarnowski gróf vezetésével a lengyel hadak 1531-ben még képesek voltak nagyszabású hadműveletek indítására a délkeleti végek vidékén.<sup>10</sup>

I. Zsigmond (1506-1548, Stary vagyis Öreg), aki IV. Kázmér ötödik fia volt, személyes tekintélyével igyekezett pótolni az alkotmány hiányait és jó példával járt elől az állami hadsereg alapjának megvetésében. Uralkodása folyamán általános elismerésnek örvendett, és a néppel is kíméletesebben bánt, mint Sándor nevű testvére, akinek alkalmatlansága miatt a nép így imádkozott: „Mindenható Isten, mi üdvöt kívánunk Sándor királynak, és arra kérünk, hogy vedd őt magadhoz és küldjél nekünk egy szabadítót”.<sup>11</sup>

Az utókor véleménye szerint I. Zsigmond kiegyensúlyozott politikát folytatott. Élete vége felé, miután a protestantizmus eléggé elterjedt az országban, külföldön az a hír járta, hogy a király is kezd odafigyelni a reformáció tanítására. Döntő lépésre azonban nem szánta el magát, és –

amint látni fogjuk – évtizedeken keresztül visszafogta az egyház reformálását. Luthernek elismerő véleménye volt a lengyel királyról, amikor 1539-ben egymáshoz hasonlította az európai uralkodókat. Azt mondta, hogy ritkává lettek az olyan „kegyes, bölcs és nagybátorságú fejedelmek”, mint I. Zsigmond.<sup>12</sup>

Az országgyűlések tiltó határozatai ellenére a lengyel nemesség egy része már kezdetben reformáció-párti volt. Az egyháztörténeti kézikönyvekben többször is találkozunk azzal a leegyszerűsítő érveléssel, hogy a lengyel nemesség számára Isten Igéjének tiszta hirdetése helyett sokkal fontosabb volt a tizedfizetés és az egyházi jurisdictio eltörlése. A császári küldöttek 1551-ben azt jelentették a lengyel udvarból, hogy nem is annyira vallási szükségből szimpatizál a lengyel nemesség a reformációval, mint inkább a papság hatalma miatti daczból.<sup>13</sup> Arról azonban hallgattak, hogy egy évvel korábban az országgyűlésen a nemesség arra is hajlandó lett volna, hogy az Evangéliumra alapozott követeléseik (két szín alatti úrvacsora, cölibátus alóli felmentés, stb.) teljesítése fejében továbbra is fizesse a tizedet.

### ***3. A jogvédelmet nélkülöző réteg***

A jelzett korszakban Lengyelország összlakosságának négyötöde mezőgazdasággal foglalkozott. Emellett az ipar és a kereskedelem fejlődésének is kedveztek a vízrajzi adottságok. Az agrártermelés és az ipar között azonban nem valósulhatott meg gazdasági kiegyenlítődés, mert a hagyományos szervezetű kézműves céheket gyöngítette a nyugati importcikk behozatala. Másrészt a földbirtokos nemesség kizárólagosan uralta az agrártermékek külföldi eladását.<sup>14</sup>

A paraszti réteget illetően a lengyel országgyűlés 1520-ban és 1538-ban megerősítette azt a korábbi 1495-ös törvényt, amely a jobbágyoknak (kmetonok) megtiltotta a szabad költözést és a földtulajdon-szerzést. Ugyanez a törvény írta elő a robot-kötelezettséget. Ennek ismeretében nem kétséges, hogy a lengyel jobbágyság körében is miért talált befogadásra a Münzer Tamás vezette németországi parasztfelkelés anabaptista-anarchista ideológiája.<sup>15</sup> Európában gyorsan terjedt az a gondolat, amely a német parasztháború egyik követelése volt, hogy vessék el a római jogon alapuló polgári törvényeket és helyette mózesi törvényekkel kormányozzanak.

Lengyelországban főleg a pap Stanislaw Orzechowski polemizált a parasztprofétákkal, és tőle származik az anabaptista rajongók „Schwärmer” ragadványnevének a körülírása. Szerinte „olyan nép ez, amely méheket hordoz a sapkájában”.<sup>16</sup> A királyi titkárt, Andreas Fritz Modrzewskit bízták meg azzal, hogy Németországban tájékozódjon az ellenük foganatosítandó intézkedésekről. Erről ő egy 1536. június 20-án kelt levelében tesz említést Johannes a Lasconak: „A tartomány grófja sokakat elfogatott az anabaptisták közül, és valószínűleg főbenjáró büntetéssel sújtja őket, mert nem szokása a fejedelemnek, hogy megkímélje a foglyait”.<sup>17</sup>

Modrzewski, aki jogász volt, az országgyűlés tagjaival ellentétben politikai reformokat sürgetett.<sup>18</sup> Írásaiban a lengyelországi parasztság helyzetének bírálatát olvashatjuk. Makkai László, aki Melius és Modrzewski kálvinista fogantatású társadalomkritikáját hasonlítja össze, elemzi a lengyel jogász érvelését, aki kétségbe vonta az elődök által hozott ősi törvények alkalmasságát. A nemesi közvéleménnyel szembeszállva, nem hiszi, hogy az isteni törvénynek megfelelő törvényeket tudna hozni az országgyűlés. Modrzewski két konkrét törvény elleni szívós küzdelmében hangoztatja ezt újra meg újra. Az egyik a gyilkosság pénzzel történő megváltása volt, ami még a prefeudális vérdíjra megy vissza; a feudalizmusban úgy működött, hogy ha nemes nemest ölt meg, a sértő fél 120 márkát fizetett, ha parasztot, 10 márkát, míg ha paraszt nemest, halállal bűnhődött. Modrzewski két vonatkozásban is támadta a törvényt: egyrészt, mint az általános közbiztonság veszélyeztetőjét, másrészt, mint a paraszt állati sorba taszítását és az úri önkénynek való kiszolgáltatását. A másik törvény a városi polgároknak a városukon kívüli föld vásárlását tiltotta meg, illetve a már megvásárolt ilyen földek visszaadását írta elő, amiben Modrzewski a tulajdonjogot ért sérelmet, sőt egyenesen rablást látott. A negyvenes években egy sor latin oratióban fordult ellenük, de hiába. A törvények védői részben azok ősi voltára, részben a nemesség törvényhozó jogára hivatkoztak.<sup>19</sup>

Makkai figyelme kiterjed e korszak lengyel és magyar irodalmának apokaliptikus hangulatára. A lengyelekben kialakul az az egyöntetű vélemény, hogy a nép vétkei miatt Magyarországon már elkezdődött a végítélet. Idézi Modrzewski népéhez intézett prófétai sodrású figyelmeztetését: „Mivel Magyarország bűnei úgyszólván árvízzé növekedtek, ezért győzetett le, és jobb részét ezért foglalta el az ellenség... Hát nem látjuk, hogy Isten a török által bünteti népe bűneit, amelyeket ha mi magunk nem büntetünk, eljő a török, az élő Istennek szolgálja... s nem másként büntet meg minket (ó borzalom tölt el, ezt kimondván), mint ahogyan szomszédainkat, a magyarokat büntette?”<sup>20</sup>

Modrzewski kétségtelenül 1514 és 1526 következményeire gondolt és bizonyára a török előnyomulás miatti aggodalmának adott hangot, hiszen belső udvari emberként tisztában volt a lengyel honvédelem gyöngeségeivel.

Az ország zömét kitevő parasztság sorsának meg nem oldása egész Európában, s így Lengyelországban is hátravetette a reformáció ügyét.

Richard Friedenthal véleménye szerint a reformáció lendülete azóta „kisállami és kisvárosi” üggyé szelődött.<sup>21</sup> Ez az álláspont azonban vitatható.

St. Kot és E. Kneifel egyaránt megállapítja azt, hogy Lengyelországban a paraszti réteg minimálisan, a polgárság pedig – kivéve a németországi reformáció vonzásában élő lengyelországi német városok polgárságát – csak részben vált a reformáció tanításának elfogadjává. Mindezekben nemcsak az játszott szerepet, hogy a lengyel nemesek egyénileg karolták fel a reformáció ügyét, hanem az is, hogy a korabeli iskolázott lengyel réteg nem tett eleget azon feladatának, hogy a néphez anyanyelvén juttassa el a Szentírás üzenetét.<sup>22</sup>

#### *4. Az egyház hatalmi helyzetének folytonossága a 16. században*

A lengyelországi római katolikus egyház 16. századi hatalmi helyzetének kevés károsodással történő megőrzését semmiképpen nem igazolnám a holland G. Bouwmeester megállapításával, miszerint „A lengyelek szívesen és egy olyan bensőséges szláv kegyességgel vetették alá magukat az egyház vezetésének, amelyet az alázatosság jellemez és nem a kritikai vizsgálódás”.<sup>23</sup> Azzal sem tudok egyetérteni, hogy mivel a németeket nem szerették a lengyelek, s ezért a lutheranizmust is csak német „kis hitként” emlegették, úgy ez a megvetés magával hozta volna a reformáció elutasítását.<sup>24</sup> Lehet, hogy bizonyos vonatkozásban a bizánci ortodox kereszténység a keleti részekben korántsem jelentett olyan veszélyt a katolikus egyházra nézve, mint a nyugati reformáció, de ez akkor sem igazolná az egyik lengyel történész állítását, hogy a lutheranizmus nem más, mint „a vallásos német kultúra kifejezése”.<sup>25</sup>

Az alábbiakban néhány olyan tényezőt említünk, amely kedvezően hatott a középkori egyház fennmaradására.

1. A lengyel államegyház intézményei a századok folyamán nem pusztultak el, nem kerültek idegen hatalom kezébe, és a szekularizáció is csak Kelet-Poroszországot érintette. A 16. század folyamán a politikai hatalom folytonos volt, és az országgyűlési törvények a vallásügyi kérdésekben előnyösek voltak az egyház számára (abban az évszázadban a három részre szakadt Magyarországot olykor három külföldi hatalom igazgatta).<sup>26</sup>

2. A többnemzetiségű lengyel állam több vallású is lévén, vitás kérdésekben hozzászólt a kompromisszumos megoldások gyakorlatához. Litvániában a 16. században is meg nem keresztelt pogányok, görög-keletiek és római katolikusok éltek. A 9. századtól kezdve nagy számban jöttek az országba zsidók, az ország délkeleti vidékén pedig mohamedánok is éltek. A königsbergi lutheránus hercegség létrejötte bizonyítja, hogy az egyház is képes volt egy bizonyos fajta türelem tanúsítására. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egyház azért, hogy a királyban továbbra is protektorát élvezhesse, elnézte azt, hogy Kelet-Poroszország lutheránussá legyen hűbérességének vállalása fejében, amely állami érdek volt.

3. A lengyel egyház aktív részvétele a tridenti zsinat ülésein (1545-1548, 1551-1552, 1562-1563) azt mutatja, hogy keresték a megújulást és törekedtek az egyház tekintélyének a helyreállítására. Az ellenreformációt egy jól képzett teológus, Stanislaw Hosius szervezte meg, aki 1549-től kulmi, majd 1551-től ermlandi püspök, 1561-től pedig kardinális. Írásaival, morális tartásával és szervezőképességével igyekezett rendet teremteni egyházában. Már a kortársai is így nevezték: „columna ecclesiae”.

4. A lengyel egyházi és állami vezetésben teret kapott az a gondolat, hogy az eretnekeket szelíden, azaz erőszakmentesen kell visszatéríteni az egyház kebelébe. Ezt maga V. Pius pápa (1566-1572) is „bölcstervnek” tartotta a lengyel királyhoz 1566-ban intézett válaszlevelében, mintegy megismételve III. Gyula pápa erre vonatkozó 1550-es jóváhagyását.<sup>27</sup> Röviddel megjelenése után a jezsuita rend 1572-től kezdve hatvan új kollégium felállítását tudta elérni.<sup>28</sup>

5. A lengyel reformáció vezéregyénisége, Johannes a Lasco, későn, betegen és csak igen rövid ideig (1556 végétől 1560 január elejéig) állhatott az országos reformáció szolgálatának élén. Halála után kiváló személyek képviselték a reformáció ügyét, de hiányzott a hozzá hasonló szervezőképességű teológus. Az egység munkálása a lutheránusok, kálvinisták és cseh testvérek egyháza között az antitrinitáriusokkal való küzdelem közepette történt, s emiatt az 1570-es Sandomiri Unió talán túl későn jött létre.

A fenti öt gondolat mellé érdemes lenne pontról-pontra feltárni azt, hogy a reformáció Szentírásra alapozott tanításával való szembesülés nyomán a római katolikus egyház miképpen igyekezett emelni a klérus színvonalát a tridenti zsinat (1542-1563) szellemében. Nem lenne érdektelen, az sem, hogy megvizsgáljuk: 1529-től kezdve az egyházmegyék (diocezesek) zsinatain miképpen vélekedtek a hitigazságok, a polemikai irodalom és az istentiszteleti élet (mise, sákramentumok, excommunicatio, stb.) dolgában. Ez azonban meghaladja célkitűzésünket.

B. Stasiewski egyháztörténész egy 30 évvel ezelőtti szintézisében azt állapította meg, hogy a lengyel nép hithűsége mellett a katolikus egyház megújulásra való képessége volt az, amely végül is azt eredményezte, hogy a reformáció Lengyelországban csak átmeneti jellegűvé váljon.<sup>29</sup>

G. Schramm az átmentett katolikus egyházi rend fennmaradásának biztosítékait kutatva szintén kettős magyarázatot nyújt. A klérus és az egyház főpapjai a 16. század elején Lengyelországban sem voltak kevésbé elvilágiasodottabbak, mint bármely európai országban. Schramm szerint hatalmukat Csehország, Magyarország, Skócia, Franciaország és Hollandia egyházaihoz képest azért tudták megőrizni, mert az ország jelentős részének voltak a birtokos urai, és mivel a király hatalmi jogköre annyira meg volt gyöngítve, hogy nem hívta ki maga ellen a protestáns érzelmű nemesek haragját.<sup>30</sup>

Míg Stasiewski a lelki-teológiai síkra helyezi a hangsúlyt, addig Schramm a gazdasági-jogi összefüggés fontosságára mutat rá az egyház hatalmának folytonosságát illetően. Egyértelművé válik, hogy a trón és az oltár egybefonódó autoritása a 16. század második felében magával hozta a lengyel római katolikus egyház lényegében erőszakmentes helyreállítását. Egybehangzó következtetések mutatnak rá, hogy a restaurációs folyamatra kedvezően hatott az a mód, ahogyan a király és az országgyűlés a korabeli törvényesség keretein belül döntött az egyházat érintő változások sodrának szabályozásáról, nem sértve meg így a jogi beállítottságú hagyományos gondolkodást.

A nemesi gondolkodás általában megkérdőjelezte a lutheri egyházi rendet, mivel itt az államhatalom fontosabbá vált, mint a középkori egyházban. Igaz lenne vajon, hogy a protestáns nemesség azért égettette volna el az Erdélyben is megfordult Francesco Stancaro 1552-es könyvének (*Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum*) példányait, mert abban az állam intézményéről túl kedvezően nyilatkozott? Az is fennmaradt a korleírásokban, hogy az átlagos lengyel nemesek a hit dolgában csak azt mondogatták, hogy „papistiae non sumus”, miközben a legalkalmasabb egyházi struktúra létrejöttére vártak a 16. század közepén.

E.W. Zeeden észrevétele szerint mind Lengyelországban, mind Litvániában a katolikus regeneráció, de a protestantizmus fellendülése is II. Zsigmond Ágost uralkodásának idejére (1548-1572) esik.<sup>31</sup>

## *5. Egyházvédő és az egyház bírálatát kiváltó jogi intézkedések*

A már említett IV. Kázmér uralkodása idején (1447-1492) a lengyel korona előjogává vált a megüresedett püspöki székek betöltésekor a jelöltek állítása. Ez aztán nemcsak simoniához vezetett, hanem többek között ahhoz a sajnálatos tényhez is, hogy olykor érdemtelen és tanulatlan személyek töltötték be jelentős hivatalokat. I. Zsigmond második neje (első felesége Szapolyai Borbála volt, Szapolyai János erdélyi vajda és magyar király testvére, aki 1518-ban halt meg), az olasz Bona Sforza királyné sokszor avatkozott be ezekbe a küzdelmekbe, amelyek visszatetszést keltettek.<sup>32</sup>

Magasabb egyházi méltóság viselését egy 1505-ös törvény tiltotta meg a nem nemesi származásúaknak. Ezt a rendelkezést a református történetíró, Krasinski gróf rendkívül illetlennek és önzőnek minősítette. A Leczyca városában tartott 1523-as zsinat alkalmával ezt a törvényt még inkább pontosították: azután csak nemesi származású lehetett püspök, ha pedig már valaki püspök volt, akkor nem haladhatott tovább a hierarchiában, hogyha nem volt nemes. Végül is ezt az egyház kebelén belüli diszkrimináló rendeletet nem vették komolyan. Püspökségenként négy birtokot tartottak fenn, amelyeket világi pályán tevékenykedő, de tanult férfiak számára adományozhattak.<sup>33</sup> Figyelemre méltó az 1510-es piotrkowi zsinat határozata, amelyben a püspökök és a klérus mohósága ellen hoztak rendelkezést. Kimondták, hogy az egyházi jövedelmek kezelését jogi tudással rendelkező személyekre kell bízni, s azt is törvénybe foglalták, hogy a parókiákra kizárólag tanult és kegyes lelkészek neveztesse ki. Feltűnő, hogy már ekkor olyan törvényt hoztak, hogy a papok a parókiákon senki olyan személynek ne adjanak szállást, aki tévtanítással gyanúsítható.

Az 1505-ös esztendővel kezdődően az országgyűléseken szüntelenül visszatérő követelés volt, hogy csakis a hit dolgára vonatkozó kérdésekkel foglalkozzék a klérus, egyebeket pedig a világi törvényszékeken intézzenek.

I. Zsigmond csak 1543-ban tudta elérni az egyházi és világ törvénykezés területeinek szétválasztását és elhatárolását.<sup>34</sup>

Említettük már, hogy ez volt a nemesség egyháztól való elidegenedésének egyik fő oka, de a népi nyomással is annyira számolniuk kellett, hogy ennek az egyházi törvénykezésnek a teljes felszámolására gondoltak.<sup>35</sup> Az országgyűlés belátta, és nyílt titok volt, hogy az egyházi kiközösítés (excommunicatio) végső fegyvere, vagyis a kiátkozás teljesen hatástalan a politikai jog alkalmazása nélkül. Viszont a klérus befolyására I. Zsigmond 1516-ban olyan rendeletet bocsátott ki, hogy magukat a kapitányokat is átokkal sújthatták, ha azok nem segítettek az egyházi törvényszékeken hozott ítéletek végrehajtásában.

Állandó viszály forrását képezte a decima fizetéséből származó összeg felhasználása. Az egyháziaknak három alkalommal is sikerült elutasítaniuk (1525-, 1527- és 1529-ben) az országgyűlés azon kérését, hogy mérjék fel a tizedek bevételeiből eredő jövedelmeket, és ennek egytizedét fizessék be az állami pénztárba.<sup>36</sup>

A legkorábbi, kimondottan reformáció ellenes intézkedés 1520. július 24-én kelt, amikor Torún városában I. Zsigmond ediktumot bocsátott ki egy Ágoston-rendi Luther Márton nevű szerzetes könyveinek behozatala, eladása és olvasása ellen. Mindezt vagyonek Kobz és az országból való kiutasítás terhe alatt tiltotta meg. Ezt a rendeletet 1522-ben, 1523-ban és 1540-ben újonnan megerősítette, sőt, a vétkeseknek már a halálbüntetést helyezte kilátásba.<sup>37</sup>

Janusz Tazbir lengyel kutató összesítőjében kb. 30 krakkói eretnekperről tud, amelyeknek egyike sem végződött halálbüntetéssel, csupán házkutatással és a bűnösök figyelmeztetésével. Erről szólva írt levelet X. Leo pápához 1524-ben a királyi titkár, és triumfáló hangon jelentette, hogy Krakkót megtisztították a „lutheri ragálytól”.<sup>38</sup>

Amikor azonban a lengyelországi német városok lakossága tömegesen csatlakozott a lutheri reformációhoz, Poznanban inkvizíciós bizottságot állítottak fel 1524-ben, és Mazovia hercege is

halálbüntetéssel fenyegető ediktumban tiltotta be az eretnekséget. A mazovia nemesség körében a későbbiekben sem terjedt el a reformáció.

Gdańsk városa 1526 tavaszán véres események színhelyévé vált. Miután a király hadseregével csellel elfoglalta a várost, az evangélikus párt tizenhárom vezetőjét felakasztották, és a papokat bebörtönözték.<sup>39</sup> Ezt a szomorú történetet mind a mai napig számontartja az emlékezés. Jordt Jörgensen, aki szintén ír a mártírokról, a Johannes a Lascoról szóló kutatása alkalmával felfedezte, hogy 1526. július 1-jén a Lasco azt jegyzi meg egy Bonifatius Amerbach-hoz intézett, Gnieznoban kelt levelében, hogy valószínűleg nem a király személyes parancsára történt az akasztás. A kortársak és H. Dalton véleménye szerint ebben az ügyben az ellentmondás a király ígéretének be nem tartásából ered.<sup>40</sup> Fennmaradt annak a leírása is, hogy amikor Albrecht herceg néhány nap múlva a király lába elé borult Marienburgban a hat lengyel lelkész életéért könyörögve, I. Zsigmond megkegyelmezett nekik, Gdańskban azonban visszaállította a régi egyház rendjét és újra elrendelte a misék tartását. A lelkészek pedig még két évig voltak börtönben.<sup>41</sup>

Mindez arra is szolgált, hogy elrettentő példát statuáljon a németországi hitújítás követőinek.

Bizonyára a beszivárgó anabaptisták is veszélyt jelenthettek, mert 1535. szeptember 27-én a király egy Krakkóban kelt rendelettel ezeknek az ún. „kegyetlen embereknek” nemcsak a városokba és falvakba való befogadását tiltotta meg, hanem még arra is volt gondja, hogy se vizet se tüzet ne adjon nekik senki.<sup>42</sup>

A lutheri eretnység elterjedésének megelőzésére azt gondolták ki, hogy a király akadályozza meg a protestáns egyetemekre irányuló peregrinációt. Így is történt. 1534-ben és 1540-ben a király megtiltotta a wittenbergi és más egyetemek látogatását. Ugyancsak 1540-ben kelt törvénnyel biztosította az inkvizíció tevékenységét.

Ettől kezdve azonban alábbhagyott a reformáció törvényerejű rendeletekkel való tiltása, és a király 1546-ban még akkor is ellentmondott a lutheránusok ellen újabb rendeleteket követelő püspököknek, amikor azok Isten haragjának maga ellen való kihívásával fenyegették.

Végül is I. Zsigmond uralkodásának utolsó évében tört fel elemi erővel a nemesség azon kívánsága, hogy az 1547-es piotrkowi országgyűlés végzésének első cikkelyében biztosítsák a tiszta evangélium szabadon való prédikálását.<sup>43</sup>

A fenti országgyűlési végzések, királyi ediktumok és zsinati rendeletek részben hitelesen tükrözik azokat a nehézségeket, amelyekkel a 16. század első felében küzdött a lengyel egyház. A király és főpapjai a megoldások keresésére már 1523-ban egyetemes zsinatot szerettek volna összehívni, de amilyen gyorsan támadtak hívei ennek a gondolatnak, éppen olyan gyorsan oszlott is el a kivitelezésre való hajlam. Rómában úgy gondolták, hogy ez által egy öntudatos nemzeti egyház jönne létre, amely kevésbé engedelmeskedne a pápai kúriának.<sup>44</sup> A politikusan érvelő protestáns nemesség pedig arra várt, hogy egy nemzeti zsinat alkalmával a teljes országos egyházban mondják ki a reformáció bevezetését.

## **6. A keresztyén humanizmus szellemének térhódítása**

A Jagellók alatt a királyi kancellária fontos helyein középneemesi és polgári származású humanistákat találunk, országosan pedig a nemesség és a polgárság is erős érdeklődést tanúsít a humanista műveltség iránt.<sup>45</sup> Fiaik a közelebb fekvő bécsi egyetemet látogatják, vagy a krakkóit, mivel a távoli olasz egyetemekre való járás igen sokba került. A humanista érdeklődés középpontjában a klasszikus irodalom iránti vonzás állott. Az arisztotelizmust túlhaladottnak tartották, és megvetették a skolasztikát is, mint a neoplatonikus irányzat művelőjét. Figyelmük a mindennapi élet kérdéseire is kiterjedt.

A fiatal János Alberthez írott *Tanácsok* gondolatvilága arra mutat rá, hogy a humanisták a társadalom jobbításának lehetőségét keresték. Kallimachos szellemében, a központosítás jegyében fogant tanácsokat<sup>46</sup> adnak az uralkodónak: a király alakítson titkos tanácsot, növelje az udvari

katonaságot, gyarapítsa a kincstár bevételeit, saját maga töltse be és ellenőrizze a hivatalokat; el kell törölni a sztaroszták életfogytiglan tartó méltóságát, a nemeseket rá kell kényszeríteni a városokba való betelepedésre, a szegényeket védeni kell a gazdagokkal szemben, és meg kell becsülni a polgárokat.

A *Tanácsoknak* ebben a kötetében (szerzője ismeretlen) kétségtelenül a 15. század végi lengyel politikai gondolkodás szellemében íródott, nyílt kérdésekre kínálja a választ. A krakkói egyetemen a század végén már bevezetik a földrajz oktatását, és – a csillagászat és a matematika mellett – több természettudományi diszciplína is szóhoz jut. Költők és tudósok kelnek útra, hogy immáron személyesen tanulmányozhassák az építészetet, a természet és a távoli országok jellegeztességeit.<sup>47</sup>

Neves vándorhumanisták, úgy mint Konrad Celtis, Agricola (Rudolf Baumann), Georgius Werner, Paulus Crosnensis például a magyar-lengyel tudományos és irodalmi kapcsolatok történetében jelentős szerepet töltenek be. Útjaik során diplomáciai feladatokat is ellátnak.

Lengyelország, de főleg a krakkói egyetem humanistái közül számosan állottak levelezésben Erasmusszal. Ez később, főként Leonardus Cox, angol humanista 1518-as megjelenésével, a krakkói egyetemen valóságos erasmista kultuszt teremtett.<sup>48</sup> Így a lengyel humanisták is a filozófus, nyelvész és szellemi reformátor Erasmus békés reformista programját karolták fel. A kivitelezést azonban a királyok és az udvari méltóságok kellett volna, hogy végrehajtsák.

Erasmus a dogmatikai kérdéseket kikerülve, a morális teológiát művelte, és az egyházat nem a reformáció oldaláról támadta, hanem erkölcsi relativizmusával, kételkedésével és szubjektívizmusa segítségével bírálta. Elveinek java részét Ciceróból és Seneca-ból merítette.

Vitathatatlan tény, hogy a reneszánsz és a humanizmus nem kizárólag a középkor elleni nyílt szellemi ellenállásból nőtt ki és azt sem állíthatjuk, hogy megjelenésével szétesett volna a középkori gondolkodási rendszer. De kétségtelenül szellemi áttörés hozott, hiszen humanizmusnak köszönhetjük az értelem autoritásának elismerését, és azt is, hogy a jogtudományban a természeti jogot nem elégséges többé isteni jog alapján igazolni.<sup>49</sup>

Említettük már az 1503-ban született Andrzej Fritz Modrzewski nevét, aki a krakkói egyetemen Stanislaus Hosius-szal együtt szívta magába a humanizmus eszmevilágát. Szenvedélyes és kimerítő jogi kutatások alapján bírálta a rendi állapotokat. A humanisták által annyira becsült „ratio” alapján az volt a meggyőződése, hogy az ismeret és a jobb tudás révén elkerülhetőek a hibák és romlások, s a közállapotokat meg lehet javítani. Széles körű, színvonalas munkásságáért úgy emlegetik, mint a lengyel Erasmust.<sup>50</sup> Teológiai munkássága a keresztyén humanisták tipikus állásfoglalását tükrözi. Egyházi reformokat javasol, különösen az 1546-1556 között írott műveiben. Kompromisszumos, irénikus, racionális egyházszervezéssel szeretné megoldani a keresztyénség világában keletkezett feszültségeket. De a megigazulás tanát, az úrvacsorai kérdéseket és a papi házasságot illető magyarázatai miatt a katolikusoknak túl protestáns, a protestánsoknak fölöttébb katolikus, az ariánusoknak pedig ugyancsak kálvinista.<sup>51</sup> Nem akar szakítani a középkori egyházzal, és 1523-ban történt felszentelését követően csak 1560-ban házasodik meg. 1530-1531-ben Philipp Melanchton előadásait hallgatja Wittenbergben, később, 1542-ben parókiát vállal, ahol szinte alig tartózkodik. A király őt nevezi 1552-ben annak a küldöttségnek az élére, amely a tridenti zsinaton képviseli Lengyelországot. Nyíltan szimpatizál a reformációval, de megvárja, amíg az érsek 1558-ban megfosztja az akkori parókiája jövedelmétől. Más, hasonló nézetű humanista lengyel püspökökkel barátságban marad 1572-ben bekövetkezett haláláig. A keresztyén egység lehetőségéről sohasem mondott le.<sup>52</sup>

Hangsúlyoztuk már, hogy a lengyelországi reformáció bázisa a humanista műveltségű nemesség volt, de keresztyén humanistákként a klérus tagjai közül is sokan viszonyultak kritikusan az egyházhoz. Gondolnunk kell a kolostorok világára is, mert fölöttük sem állt meg az idő. Lengyelországban a 16. században hatvan Domonkos-rendi, negyven Ágoston-rendi, húsz Ferenc-rendi, tizenöt pálos rendi, és tizenegy karmelita kolostor volt.<sup>53</sup> E rendek köréből mind Lengyelországban, mind Magyarországon, a ferencesek közül támadtak azok, akik a legkorábban csatlakoztak a reformációhoz.<sup>54</sup>



Kezdetben a humanizmus és a reformáció úgymond kéz a kézben munkálkodott a klasszikus források feltárásában, az akadémiák és az iskolák tananyagának, módszertanának felfrissítésén. Abban reménykedtek, hogy a filozófiai, a teológiai és az irodalmi megújulással párhuzamosan az egyház rendje elvilágiasodik: mindaz, ami az egyházi tradícióban és a hitvilágban irracionális – úgy, mint a csodalátás, vagy a szentek kultusza – ha lassan is, de idővel elhatol a nép tudatáig, és majd eltűnik.<sup>55</sup>

Felismeréseik közvetítésében azonban nemcsak az volt a gátló tényező, hogy a reformátorokkal ellentétben a keresztyén humanisták nagy része nem akart szakítani a régi egyhazzal, hanem a felvilágosításnak útját állta a humanizmus által új létjogosultságot nyert latin nyelv „gúzsbakötő fölénye”, a humanisták részéről még igazolásra várt az anyanyelv színvonalas kifejezésre való alkalmassága.<sup>56</sup>

A reformáció merészelte ennek a vállalását, de az erasmiánus tanításhoz képest nem az anyanyelvűségben rejtett a lutheri reformáció átütő sikerének a biztosítója. Míg Erasmus a pietas és a sancta eruditio összekapcsolásával mindenáron a pax humana megőrzésére törekedett (még a törökök ellen is a jó magaviselet példáját ajánlotta védekezésül), addig Luther vele szemben a Szentírás autoritását tartva döntönek, a Szentlélek belső megvilágosító erejére hivatkozva mert szakítani Rómával. Erasmus szkepszise ellen azzal érvelt, hogy maga Isten törvénye a külső megvilágosító eszköz.<sup>57</sup> Luther 1519 márciusában még úgy ír Erasmusról, mint aki „a mi ékességünk és reménységünk”. De 1524-ben kettőjük között elmérgesedett a viszony, Luther ezt írja Erasmusnak: „Ha úgy tetszik, maradj most már annak, aminek mindig is szeretnél volna lenni: a mi tragédiánk csupasz szemlélőjének”.<sup>58</sup> A szakítás Erasmus részéről is 1524 szeptemberében következett be, amelynek a *De libero arbitrio* című mű a tanúsága. Számunkra érdekes, hogy ugyanebben a hónapban írta a Canterbury-i érseknek a lengyelek számára dicsőséget jelentő mondatot, azt, hogy műveivel meghódította országukat: „Polonia mea est”<sup>59</sup>. Erasmus említett munkájának nagy volt a visszhangja. Jan Laski lengyel prímás unokaöccsét, Johannes a Lascot küldi Erasmushoz, VII. Kelemen pápa írásban gratulál a könyvhöz, a francia és angol király, valamint V. Károly császár ajándékot küldenek a szerzőnek.<sup>60</sup>

Erasmus a lengyel királlyal is levelezett, több művét ajánlotta az előkelő főúrnak és 1536-ban bekövetkezett haláláig élénk kapcsolatot tartott fenn a lengyelekkel. Követőinek és tisztelőinek a nevét oldalakon keresztül sorolhatnánk, mind a protestáns, mind a katolikus oldalon.<sup>61</sup> Ennek a tábornak humanista tevékenysége nagymértékben meghatározta a lengyel gondolkodás irányultságait, s többek között hozzájárult az akkori időkben meghonosodott tolerancia gondolatának terjesztéséhez.<sup>62</sup>

Talán közel járunk az igazsághoz, ha a sziléziai helyzetet a lengyelországihoz hasonlítjuk Erasmus műveinek olvasottságát illetően. Ugyanis egy tanulmányból kitűnik, hogy az egész 16. század folyamán Luther írásai mellett az Erasmus és Melancton művei voltak a legelterjedtebbek Sziléziában.<sup>63</sup>

A reformátorok közül szinte valamennyien humanistaként indultak, és humanista képzettségüknek köszönhetően alaposan tanulmányozhatták a Szentírást és a patrisztikát. Az eléjük kerülő leírások alapján egy teljesen más egyház képe tárult fel előttük. Az evangélium mértéke szerinti egyházban nem a pápa, hanem Jézus Krisztus az egyház ura, ahol a klérus nem üzletel a bűnök bocsánatával, ahol senki sem akar meggazdagodni a relikviákkal való kereskedésről.<sup>64</sup> De ez a felismerés önmagában még senkit sem tesz reformátorrá.

Vessünk tehát pillantást annak a belső küzdelemnek a magvára, amelynek megkerülésétől egyetlen reformátor sem mentesült. A kruciális momentum az, hogy a tiszta evangélium üzenete mit használ az egyház tagjai számára, illetve, hogy a személyesen megragadott teológus hogyan viszonyuljon Isten Igéjének oldó és kötő szabadságához. Vagyis a felismerés és döntés kérdése Erasmus és Luther között az I. Kor. 6:12 értelmezése körül következett be. Erasmus erre a páli idézetre hivatkozva írja a *De libero arbitrio*-ban, hogy jóllehet meg van engedve az igazság szólása, de ez nem mindenkinek, nem mindenütt és nem minden módon hasznos! Ezt alkalmazza arra nézve is, hogy az evangéliumot az egész világnak és minden teremtménynek hirdetni kell:

kitér a hirdetés felszólító parancsa elől s körülírja azt. Tehát a fenti szellemben gyengíti a felszólítást. Ezt Luther azonnal észreveszi. Ostobaságnak tartja, mondván, hogy az, aki így akarja tanítani az igazságot, az inkább arra figyel, hogy ne keltse fel sem a pápa, sem a császár, sem a püspök és a fejedelmek haragját. Szerinte ezzel Erasmus megmutatta, hogy számára a pax humana és a tranquillitas carnis sokkal fontosabbak, mint a hit, lelkiismeret, üdvösség, Isten Igéje, Krisztus tisztelete, vagy mint maga az Isten.<sup>65</sup>

Az 1524-1525-ös esztendő tehát vízváltató a humanista teológusok és hitvalló reformátorok között, akik másfajta felelősséggel és elkötelezettséggel viszonyultak az egyházhoz.

Az Írás magyarázásának terén azonban továbbra is, évtizedeken keresztül érvényesült Melanchton humanista exegézisének módszere, amely abból állt, hogy Cicero, Agricola és Erasmus retorikai szövegeit dialektikusan igyekezett összekötni a Luther által vallott evangéliumi igazsággal. Emiatt régi humanista barátai elidegenedtek tőle, mert nem értettek egyet azzal, hogy Melanchton a humanizmust programszerűen akarata a reformáció szolgálatába állítani.

Melanchton kezdeti munkássága, különösen az 1521-ben megjelent *Loci communes rerum theologicarum* tükrözi azt, hogy a középkori hagyománnyal és reneszánsz humanizmussal ellentétben, miben állt az ő sajátosságosan evangéliumi humanizmusa. Számára egyfelől az evangélium és az antik írók írásainak szintézise, másfelől pedig a reformáció gyakorlati eredményei egy saját ethosszal és etikával bíró művelődési mozgalmat jelentettek.<sup>66</sup> Annak az elfogadása azonban, hogy az egyértelmű és egyszerű igazság hordozója csakis a Biblia, részéről már a lipcsei disputa (1518. június-július) idején elkezdődött. Melanchton gondolkodásában is a szabad akarat kérdésének a megvilágítása volt a döntő pillanat, amikor elfogadta azt, hogy az ember a bűnbe merülése mélységében nem a saját maga ura. Ez azonban válsággal járt, és Németország tanítójának ezek voltak azok a bizonyos 1522-1529 közötti kritikus évei.<sup>67</sup> Miközben a Római levelet magyarázta (1532), a tartalom és a forma, a jelen konkrétumai és az antik világ formalizmusának összefüggéseire figyelt. De a metódusként szolgáló szempontok nem homályosították el a bűn, törvény és kegyelem, e három reformatori alapfogalmon belüli és közötti feszültség felmutatását. Az 1535-ben megjelent átdolgozott *Loci* kötet pedig teljesen mássá lett, mint az első kiadás.

Melanchton 1518-tól tanít a wittenbergi egyetemen az 1560-as esztendőben bekövetkezett haláláig. Az úgynevezett késői humanizmus fogalomköre is az ő nevéhez kapcsolódik. Különösen nagy érdeklődést tanúsított a lengyelországi reformáció iránt. Tanítványa volt Anianus Burgonius, Johannes a Lasco fogadott fia, aki 1532-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Betegség miatt korán hunyt el és Melanchton „Lengyelország eljövendő apostolát” siratta e rendkívül tehetséges teológusban.<sup>68</sup> Modrzewski Wittenbergbe való irányítása is valószínűleg a Lasconak tudható. Nem áll módunkban részletezni, hogy a 16. század első felében hány lengyel diák tanult protestáns egyetemeken, de a humanizmus – s így a keresztény humanizmus – eszköztárát és lelkiességét a katolikus egyetemeken is elsajátíthatták.

A reformáció egyéniségeinek életében az egyetemjárás meghozhatta a humanista képzettséget, de a kegyelmes Isten megkereső szava és alkalmassá tétele vezette őket hitbeli döntésre, ahhoz a pillanathoz, amikor „obiit humanista-natus est theologus”.<sup>69</sup> Erről azonban ritkán maradt fenn leírás az egyháztörténet számára.

A korabeli peregrináció részleges felmérése az alábbi adatokkal szolgál, de ezek a számok csak a teljes 16. századi németországi egyetemjárást ölelik fel<sup>70</sup>: Wittenberg, Lipcse, Königsberg és Frankfurt am Oder egyetemein több mint kétezer diák tanult, Heidelbergben 165, Altdorfban 170, Ingolstadtban 165, Freiburgban 100 diák, míg Dillingen, Würzburg és Mainz katolikus egyetemeit 1564 után kevesen látogatták.

A beiratkozottak számát illetően protestáns-katolikus vonatkozásban a megoszlás 6:1-hez, és ismételten jelezzük: csakis a lengyelek németországi és königsbergi egyetemjárására érvényes a fenti arány.

A 16. század első felében a humanista műveltség elsajátítása az egyház és az egyetemek, valamint az európai udvarok, a nemesség és a polgárság tagjainak az eszménye volt. Az ebből kinövő keresztyén humanizmus pedig sokkal több: bibliás kegyesség és az intellektus ötvöződése, amely egyfelől reformokat kíván az egyházban, másfelől pedig akár el is jut a reformáció küszöbéig.

Erasmus, az ifjú Melanchton, Modrzewski, vagy az 1540 előtti a Lasco személyisége és munkássága a keresztyén humanizmus jegyét hordozza, illetve a keresztyén humanizmust képviseli.

[...]

#### *9. A Cseh Testvérek Egyházának bevándorlása 1548-ban*

A cseh és a lengyel nyelv rokonsága jelentősen hozzájárult a cseh husziták tanainak lengyelországi elterjedéséhez. A husziták itt nagy számban telepedtek le. Fennmaradásukról tanúskodik az a máglya, amelyen még 1499-ben is elégettek egy lengyel huszita kisnemest.<sup>92</sup>

Egybehangzó vélemények szerint a lengyel reformáció előkészítésében a huszitizmusnak úttörő szerepe volt, de jelentős tömegmozgósító erőként már nem hatott.

Az a Cseh Testvérek közössége (Unitas Fratrum Bohemorum), amelyről a továbbiakban szó lesz, Husz János (1369-1415) tanítása nyomán szerveződött meg. Reformátori egyházuk létrejötté az 1467-es esztendőre tehető, amikor végérvényesen elszakadtak a római katolikus egyháztól. Ám a huszitáktól is elkülönültek! Laikus papjaikat a gyülekezet hívó tagjai közül választották, akiket a legidősebb lelkészek közül az egyik, akit püspöknek neveztek, beiktatta őket a hivatalukba. A választást isteni visszajelzésnek tekintették, a választottnak pedig élő hitről és megmásíthatatlan szeretetről kellett bizonytságot tennie.<sup>93</sup> Istentiszteleteiket egyszerű termekben tartották, oltár, képek és gyertyák használata nélkül, a lelkészeik pedig nem viseltek liturgusi öltözetet. Nagy szerepe volt a hangszerkíséret nélküli anyanyelvi éneklésnek, anyanyelvű bibliaolvasásnak és prédikációnak. A Testvérek közösséget a szigorú egyházfegyelem gyakorlása jellemezte.

Missziós szellemük lévén, már Mátyás király uralkodása idején Morvaországban is alakítottak gyülekezeteket az őket befogadók birtokán. De Mátyás kitiltotta őket, ezért Moldvába vándoroltak, ahol akkor Ștefan cel Mare uralkodott, és aki szívesen fogadta a nagyszerű kézműveseket. Ők is jól érezték magukat a már ott élő magyar husziták társaságában.<sup>94</sup> Számuk 1500 tájkán 100 ezerre becsülhető. Még Mátyás halála előtt (1490) visszatérhettek hazájukba, de 1508-tól kezdődően szakadatlanul üldözték őket. A kelet-közép-európai reformációban a Cseh Testvér Egyháztól veszi eredetét az az egyre inkább meghonosodó eszme, amelyet ők a fennmaradásukért folytatott küzdelemben gyakoroltak, mégpedig az, hogy: „a keresztyén egyházaknak, identitásukat megőrizve, békésen vagy éppen unióban lehet és kell élniük egymással”.<sup>95</sup>

Az augsburgi Interim következtében Csehországban Ferdinánd király felszámolta a városok autonómiáját és visszavonta a rendek privilégiumait. A cseh testvéreket arra kényszerítette, hogy hat héten belül hagyják el az országot. Közülük 800-an a lengyelországi száműzetést választották. Körülbelül 400 személy 1548 nyarán Albrecht herceg területén kapott letelepedési engedélyt. Paul Speratus, Pomeránia lutheránus püspöke már ismerte őket Iglóából. Ezen a területen 1530-ban már 4000 üldözött németalföldi hitvallót fogadtak be.<sup>96</sup> Sikeres missziós szolgálatuk nyomán 1570-ben a lengyelországi Cseh Testvér Egyháznak 64 gyülekeze volt, amelyek közül 50-et az első öt év folyamán alapítottak. A német városokban

német, a lengyelek között pedig lengyel nyelvű gyülekezeteket hoztak létre a pártfogóik birtokain.

Szenczi Molnár Albert, aki a reformáció száz éves jubileumára egy újesztendei prédikációban<sup>97</sup> történelmi tanítás formájában foglalta össze országonként a reformáció elterjedését, ezt írja róluk: „A Smalkaldiai had után a Keresztyén Atyafiak kikergettettenek Csehországból és Morvaországból és mentenek Lengyelországba. Zsigmond király ott nem akart nekik helyt adni, Albert herceg Prusziába bévötte őket, de némelyek ugyan mégis visszamentek Lengyelországba és némely Fő Urak birtokában volt alattomban lakások. Mi következik? Nyolc esztendő forgásában úgy előveszik dolgokat, hogy Petrus Paulus Vergerius (néhai Püspök Justinapolisban, és a Pápának követe Németországban, mely osztán a mienknek könyveket olvasván megtért a hitre), megvallotta azt, hogy az akkori 1556. esztendőben talált Lengyelországban a Keresztyén Atyafiaktól jól építettött negyven Anyaszent Egyházakat, melyet azok soha nem véltek volna, akik e szegény atyafiakat oly irgalmatlanul kiűzték, kergették”.

A Cseh Testvérek Egyháza buzgó és virágzó lengyelországi munkájára Bod Péter is rámutatott,<sup>98</sup> akiről tudjuk, hogy lengyel nyelvű könyveket őrzött a könyvtárában.

Nagy volt a cseh testvérek öröme, amikor Georg Izrael nevű lelkészük megszökött 1548-ban a prágai börtönből és követhette gyülekezetét Kelet-Poroszországba. Elhivatottsága tudatában megerősítettett akkor is, amikor 1551-ben jégzajláskor a Visztula folyón, úszó jégtáblán a 148. Zsoltárt énekelve ért partot Torun városa mellett. Őt választották meg seniornak (püspöknek) és buzgóságáért „Lengyelország apostolának” nevezték. Maga Jakob Ostrorog gróf és Katharina nevű testvére is csatlakozott a Cseh Testvérek Egyházához.<sup>99</sup> Hitközösségük tagjai közül többen is egyetemet végeztek.<sup>100</sup>

Diakoniai szolgálatuk, munkás, szorgalmas életük, a lutheránusokkal és kálvini reformátusokkal folytatott párbeszédük, egységtörekvő beállítottságuk nagy nyeresége volt a lengyel társadalomnak és az evangéliumi egyházak közösségének.

A Cseh Testvérek Egyháza semmiképpen sem tévesztendő össze a Lengyel Testvérek gyülekezetével, amely 1560 után alakult, és a tagjai antitrinitáriusok. Johannes a Lasconak is számos kapcsolata volt a Cseh Testvérek Egyházával és azok teológusaival.

## **10. A lengyel reformáció irodalmának születése**

A cezurát ebben a vonatkozásban az 1555-ös esztendő jelenti. Attól kezdve másféle evangéliumi írások jelentek meg, és ezt nevezik a lengyel protestáns nemzeti irodalom „aranykorszakának”.

Az 1555-ös évben tartották azt a nevezetes piotrkowi országgyűlést, ahol a rendek Stanislaw Lutomirsky gnieźnói érsek huszonnégy cikkelyes, az Ágostai Hitvallásra emlékeztető magánhitvallása alapján követelték a vallásszabadságot.<sup>101</sup> Itt 14 napos küzdelem után bizonyos vallásszabadságot harcoltak ki, amelyet a nemeseken kívül másokra is igyekeztek kiterjeszteni. A templomokat azonban érintetlenül kellett hagyni és megmaradt a tizedfizetés gyakorlata. Az engedékenységet befolyásolhatta az 1555-ös augsburgi vallásbéke<sup>102</sup>, de IV. Pál pápa (1555-1559) közbelépése már megghiúsította Théodore de Béze (Béza) és Philipp Melanchton meghívását erre az országgyűlésre.

Azért is tekintjük választóvonalnak az 1555-ös esztendőt, mert ekkor tarthattak a kálvini irányzatú reformátusok és a cseh testvérek egy találkozót. Ennek eredményeképpen szeptember elsején megszületett a Kozmineki Unió, amelyhez Kis-Lengyelország lutheránusai is csatlakoztak. A következő esztendőben aztán a lengyel nemzeti zsinat összehívásán fáradozva Kálvint is meg akarják nyerni az ügynek.

Mikor Johannes a Lasco hazajön, otthoni munkásságával a lengyel reformáció új szakasza kezdődik el. Tulajdonképpen az ezt megelőző 15 esztendőben érett meg a helyzet a sajátos lengyel területek reformálására. Az 1540-es esztendőben még maga Luther mondotta az egyik asztali beszélgetése alkalmával, hogy Lengyelországban még nincs evangéliumi igehirdetés: „Kein euangelium gepredigett wirdt”<sup>103</sup>.

A lengyel nyelvű reformatori írások terjesztése azonban már 1530-ban elkezdődik, ekkor ugyanis Albrecht herceg az udvari tolmácsával lengyel nyelvre fordíttatja Luther Kis Kátéját. Ez és a következő évi kiadás is Wittenbergben jelenik meg, és ugyanott adják ki lengyelül 1534-1535-ben újra. Jan Seklucyan saját fordítású kátéját már Königsbergben adják ki, majd ezt követi a Jan Malecki által fordított káté 1546-ban, szintén königsbergi kiadásban. Jan Seklucyan 1547-ben és 1549-ben, 1556-ban pedig kétszer jelenteti meg a Luther-féle kátét,<sup>104</sup> valamennyiszer Königsbergben.

Malecki és Seklucjan kátéinak a beosztása néha eltér Lutheréitól. A második wittenbergi kiadásról tudjuk, hogy 27 metszettel illusztrálták, de csak 300 példányban jelentették meg, ami gyorsan elfogyott. Albrecht herceg példányokat küldött a lengyel főpapság kiválóbbjainak.<sup>105</sup>

Szintén Königsbergben jelent meg 1544-ben a lengyel nyelvű építő irodalom első terméke, ami egy 64 oldalas nyolcadrét formátumú könyvecske, és nem más, mint Jan Seklucyan személyes keresztyén hitvallása. Két év múlva a dániai Dorothea hercegnőnek ajánlva (Albrecht herceg felesége) a házaselet tiszteletéről és a család keresztyén életvezetéséről ír, s ugyanítt rámutat a lengyel papság erkölcstelen életmódjára is.

Az 1547-ben megjelent lengyel nyelvű énekeskönyvében (104 oldal, octavo) harmincöt éneket találunk, amelyek közül huszonnégynek a dallamát is közli. Ebből nyolc Luther szerzeménye, öt pedig zsoltár. Még ebben az évben újabb művet ad ki: egy traktátusban összehasonlíttja a keresztyéni temetést a pápista temetés babonásaival.<sup>106</sup>

Megemlíthető még Seklucyan egy másik, négy nyomtatott oldalnyi költeménye, amelyben az egyházi ceremóniát tárgyalja és egy röpirat, amelyben az ördög kísértéseiről fejt ki nézeteit.

Litván vonatkozásban is Königsberg vezet. Itt jelenik meg 1547-ben egy litván nyelvű énekeskönyv és káté. A szerző egy Mosvodius nevű teológus, aki 1549-ben Ambrosius himnusát adja ki litván nyelven.

Külön színfoltot jelent a számos kiadást megért zsoltárfordítás. A poznani Valentin Wrobla 1539-ben jelenteti meg a *Zsoltárok könyvének* lengyel nyelvű fordítását, ami nagy könyvsikernek számított. Ugyanabban az évben még egyszer kiadják, a továbbiakban pedig 1540-ben, 1543-ban és 1547-ben.<sup>107</sup>

Johannes a Lasco ajánlására megjelenik Albrecht herceg udvarában Stanislaus Murzynowski, aki lengyelre fordítja és kiadja a baseli Coelio Secundo Curione könyvét, amely az itáliai Francesco Spiera inkvizíció általi megkínzásáról szól. Hitének kényszer alatti megtagadását Spiera megbánta és szörnyű lelkiismereti fájdalmak között halt meg.<sup>108</sup>

Andreas Fritz Modrzewski 1551-ben a királynak ajánlva adja ki öt könyvből álló művét: *Commentariorum de re publica emendanda libri quinque, quorum primus de moribus, secundus de legibus, tertius de bello, quartus de ecclesia, quintus de schola*. A cenzúra csak az első három könyv kinyomtatásához járult hozzá, a negyedik és ötödik kötet végül is Bázelen jelent meg 1554-ben. Az egyházzal szülő negyedik könyvben olyan reformgondolatokat találunk, mint az anyanyelvű istentisztelet országos bevezetésének a szükségessége, vagy a lelkészek házasságának az engedélyezése. A nemzeti egyház létrehozásáért küzd.<sup>109</sup> Ez a könyv rendkívül olvasottá vált Európában és 1557-ben németül is megjelent Bázelen *Von Verbesserung des gemeinen Nutz* címmel. Ugyanott latinul jelent meg mind az öt kötet 1559-ben, és végül 1577-ben lengyel nyelvre fordítva hazájában is kiadták ezt a művet.<sup>110</sup>

A cseh testvérek énekeskönyvének lengyel fordítása Königsbergben, 1554-ben jelent meg

Az említett piotrkowi 1555-ös országgyűlésen jóváhagyott hitvallást német nyelvű szövegét ugyanabban az évben Königsbergben, rövidített német nyelvű szövegét pedig Strassbourgban adták ki.

Kétévi előkészítő munka után megjelenik Poznán prédikátora, Eustachius Trepka lengyel fordításában, Johannes Brenz Nagy Kátéja. Gregor Orsatius pinczowi rektor postilláit is ő fordítja lengyel nyelvre és adja ki 1556-ban, Königsbergben.<sup>111</sup>

A lengyel nyelvű Újszövetség kiadása és fordítása legalább olyan rejtélyes, mint a Károli Biblia fordításának a létrejötte. Fordítók sora működött közre, közülük többen is elhaltak munka közben. Végül is Jan Seklucyan neve alatt és valószínűleg átdolgozásában jelent meg 1552-ben, három részletben, II. Zsigmond Ágost királynak ajánlva. Az uralkodó azonban nem tanúsított hálát, nem jutalmazta meg sem a fordítót, sem a kiadót.<sup>112</sup>

Gyors egymásutánban jelentek meg az új kiadásai. A teljes lengyel bibliafordítás 1563-ban Brestben jelent meg Radziwill herceg támogatásával. A század közepéig öt, vagy hat, attól kezdve pedig huszonegy protestáns igazgatás alatt működő könyvnyomda létezett Lengyelországban. A régi egyház iratainak terjesztésén 24 nyomda munkálkodott.

Számos protestáns kiadvány és kézirat azért tűnt el – e nyomdák termékeinek jegyzékét még utalásokból sem lehet összeállítani –, mert a jezsuiták már a korai időkben megsemmisítették a fellelhető példányokat. Így írja az egyik lengyel evangéliumi mű német fordítója, 1602-ben: „A kinyomtatott könyveket azért nem lehet megtalálni, mert az Antikrisztus szolgálói nemcsak a hívő keresztyéneket irtották karddal és tűzzel, hanem kegyetlenségükben ugyanezt tették a könyvekkel is, sok más helységben éppen úgy, amint ezt bebizonyíthatóan tették 1581-ben Vilnóban.”<sup>113</sup>

Igen sok reformátori irat létezéséről csak feljegyzések révén van tudomásunk. A protestáns irodalmi termékek tudatos terjesztésében óriási szerepe volt a két nyomdával rendelkező königsbergi központnak, amelyet Albrecht herceg és teológusai irányítottak. Az onnan kikerülő művek többnyire a lutheri reformáció szellemét hordozzák. A helvét szellemű reformáció iratait más nyomdákban, többek között a pinczowi és a vilnoi sajtóközpontokban adták ki.

A reformáció irodalmának születése elsősorban a königsbergi nyomdához fűződik. Igen jelentős az építő irodalom szolgáltatásának terén megjelentetett kiadványok száma. Felállításától, 1535-től kezdve egészen Albrecht herceg haláláig, 1568-ig a lengyel és litván protestánsok egyházi írásainak a fele Königsbergben látott napvilágot. Ezek közül nem kevesebb, mint 81 nyomtatvány lengyel nyelven jelent meg. A sajtótermékek számát és tartalmát illetően Königsberg önmagát meghaladó jelentőségűvé vált a lengyel reformáció történetében.<sup>114</sup>

## 11. Összegzés

Ennek a bevezető résznek a megírása abból az igényből fakadt, hogy fogalmat alkothassunk a 16. század első felének lengyelországi viszonyairól. Fennebb arra törekedtünk, hogy a lengyel Johannes a Lasco elindulásának, illetve késői munkaterületének és állandó kapcsolatainak országáról, annak egyháztörténeti eseményeiről írva, némileg azt a hiányt pótoljuk, amelyet az a Lasco-monográfiák olvasásakor észrevételeztünk.

Ugyanez már nem vonatkozik a Lasco Erasmusszal való kapcsolatának éveire, a kelet-frízföldi tartózkodásra, londoni szolgálatának idejére, valamint a Frankfurt am Main-i egyház szervezésének történetére.

A lengyel protestantizmus történetének magyar irodalma főleg a 16. század második felének eseményeit tükrözi. Ez nem véletlenszerű, hiszen ebből az időszakból az erdélyi

unitárius egyház és a lengyel antitrinitáriusok kapcsolatai, jelentőségüknél fogva, az érdeklődés központjában kerültek.

A bevezető körképben eltekintettünk Lengyelország politikai kapcsolatainak tárgyalásától, bár tudatában vagyunk, hogy a korabeli diplomáciai levelezések számos, a lengyelországi reformáció elterjedésére vonatkozó adatot tartalmaznak. Európa politikai viszonyainak teljes vázlatát igényelné Johannes a Lasco utazásainak, diplomáciai tevékenységének és reformatori korszakának részletes megvilágítása tekintve, hogy Johannes a Lasco Európa szinte valamennyi államában megfordult és reformatori munkásságát négy különböző nyelvű országában fejtette ki.

Szülőföldje viszonyainak ismerete azonban meghatározó jelentőségű a Lasco elindulásának és élete utolsó éveinek megértéséhez, nem beszélve a lengyel reformáció gyülekezeteinek működéséről. Enélkül a továbbiakban nem lehetne nyomon követni a lengyel reformáció lényegét, sajátosságát és összképét, sem a Johannes a Lasco által képviselt teológiai tanítás hatásának területét.

A lengyelországi katolicizmus és protestantizmus, továbbá a kálvinista egyház és az antitrinitáriusok közötti küzdelem történetében megfigyelhetjük, hogy főleg 1550 táján kezd érezhetővé válni Kálvin hatása. A Zsidókhöz írott levél kommentárjának előszavában ő is arra gondolt, hogy Johannes a Lasco személye lenne Istennek az a kiválasztott eszköze, aki a legalkalmasabb a reformáció művének kiteljesítésére.

Végül is Johannes a Lasco élete beépülhetett abba az egyházszerző szolgálatba, amely a 16. század derekán egy feltűnő gyülekezeti statisztikát mutat. Református istentisztelet<sup>115</sup> tartásáról Nagy-Lengyelországban 80 helységben tudunk. Kis-Lengyelországban 250 helységben tartanak református istentiszteletet, Litvániában pedig 191 egyházközségről tudunk. A lengyel lutheránus gyülekezetek száma 110, a német nyelvű evangélikus egyházközségek pedig 32. Az antitrinitárius hitközségek Johannes a Lasco halála után, 1563-tól kezdve alakultak.<sup>116</sup>

Igen nehéz rekonstruálni a protestánsoknak vallásszabadságot biztosító két évtized (1555-1575) teológiai és gyakorlati eredményeit. Az állami történetírás az utóbbi esztendőig egyre csak azt ismételte, hogy a Jagellók a türelem politikáját követték. Ez azonban csak részben igaz. A református krónikások többször is rögzítették, hogy még Báthori István sem tudta megakadályozni a református templomok sorozatos felgyújtását. Tehetetlenül kellett eltűnnie pl. a krakkói református templom felégetését, amely éppen 1576 karácsony estéjén történt. Az 1611-ben másodszor is felgyújtott vilnoi református templommal együtt elpusztult a templom melletti levéltár és könyvtár is.<sup>117</sup> Ott őrizték a lengyelországi és litvániai reformáció történetének dokumentumait, és igen kár, hogy megsemmisültek ezek a pótolhatatlan könyvek és kéziratok, amelyeknek hiányában a lengyel reformáció történetét általában, és a Lasco lengyelországi tevékenységét aligha lehet méltányosan ábrázolni.

#### Jegyzet

1. Halecki, Oskar: Grenzraum des Abendlandes. Aus dem Englischen übersetzt von Emil K. Pohl. Salzburg, 1965, 25-32. p.
2. Bibliographie de Cartographie Ecclesiastique Deuxieme fascicule. Pologne. Elaboree par: Ludomir Bienkowski, Jerzy Flaga et Zygmund Sulowski. Leiden, Brill, 1971. XIX, 1, 200. p.
3. Schramm, Gottfried: Der polnische Adel und die Reformation 1548-1607. Wiesbaden, 1965. 6-7. p.
4. Meier, Peter: Die Ursachen der Säkularisation Preussens und ihre Beziehung zur Lutherischen Reformation. In: 450 Jahre Reformation. Hrsg. von Leo Stern, Max Steinmetz. Berlin, 1967. 171-179. p.
5. Kot, Stanislas: La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle. Bruxelles, 1953. 4-5. p.

6. Magyarország történeti kronológiája. I. kötet. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Benda Kálmán. Bp. Akad. Kiadó, 1983. 245. p.
7. Völker, Karl: Kirchengeschichte Polens. Berlin-Leipzig, 1930. 81. p.
8. Fox, P.: Reformation in Poland. Baltimore, 1924. 84-100. p.
9. Schramm, G. im. 190-192. p.
10. Istoria României în date. Red. C. C. Giurescu. București, 1971. 119. p.
11. Völker, Karl im. 77. p.
12. „... frommen, weisen und grossmütigen Fürsten”. In: 1506-Winter, Eduard: Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchen-reformbestrebungen im 14. Jahrhundert. Berlin, 1964. 156. p.
13. Zivier, Ezechiel: Neuere Geschichte Polens. I. Bd. (1506-1572). Gotha, 1905. 571. p.
14. Maczak, A.: A kereskedelem, mint a gazdasági egyenlőtlenség tényezője. A lengyel területek a XVI-XVIII. században. In: Világtörténet. Kézirat gyanánt. Kiad. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Int. 80. sz. 1970. 60. p.
15. Bohatec, Josef: Calvin und das Recht. Feudingingen in Westfalen, 1934. 123. p.
16. Kot, Stanislas: Socinianism in Poland. Lengyelből angolra ford. E.M. Wilbur. Boston, 1957. 9-15. p. (Kot műve először Varsóban jelent meg 1932-ben.)
17. „Anabaptistae plurimi tenentur captivi a Landgravio, fortasse daturi poenas capitis, nam Princeps ille non solet Seditionis parcere”. In: Gabbema, S.A.: Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptum centuriae tres. Harlingen, 1669. 22. p. (Sign. Gem. Univ. Bibl. Amst. 1733 H 26.) Bizonyára Hesseni Fülöp (1518-1567) tartományi grófról ír.
18. Kot, Stanislaw: Andrzej Fritz Modrzewski. Krakow, 1919. 112. p.
19. Makkai László: Nemesi köztársaság és kálvinista teokrácia a XVI. századi Lengyelországban és Magyarországon. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve. III. 1983. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1984. 23.p.
20. Makkai László im. 19. p.
21. Friedenthal, Richard: Luther élete és kora. 3. kiad. (Bp.) Gondolat, 1983. 517-518. p.
22. Stasiewski, Bernhard: Reformation und Gegenreformation. Münster, 1960. 64. p.
23. Bouwmeester, G.: Johannes a Lasco Een uitverkoren instrument Gods. s’Gravenhage, 1956. 11. p. „De Polen ondervierpen zich gaarne aan de leiding van de kerk met innige Slavische vroomheid, die zich kenmerkt door onderworpenheid, niet door critische speurzin.” Ennek teljesen ellentmondó Theodor Wotschke jellemzése: „Der Pole ist wie jeder Slawe geborener Anarchist, Feind jeder festeren Ordnung, Gegner jeder Beschränkung seiner Freiheit, die römische Kirche eine hierarchische Autokratie, Gehorsam ihr oberstes Gesetz”. In: Geschichte der Reformation in Polen. Leipzig, 1911. 10. p.
24. Urban, Waclaw: A reformáció útja Kelet-Közép-Európában. In: „Helikon”. XVII. évf. Az MTA Irodalomtud. Intézetének folyóirata. 1971/3-4. 356. p.
25. Urban, Waclaw im. 357. p.
26. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. Gondolat, 1957. 8. p.
27. Völker, Karl: Kirchengeschichte Polens. im. 201. p.
28. Völker, Karl. Kirchengeschichte Polens. im. 284. p.
29. Stasiewski, B. im. 93. p. Kiss Sándor ezen a ponton arra mutat rá Karl Völker nyomán, hogy a lengyelországi reformáció gyors hanyatlásának egyik tényezője a parasztság konzervatív magatartásán múlott. Kiss Sándor: Kálvin és a lengyelországi reformáció. Kézirat. 13. p.
30. Schramm, G. im. 318. p. Idézni szeretném Kecskei Károly véleményét is „A közép-európai vallásföldrajz néhány állandó vonása (10-18. század)” című tanulmányából. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VI. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989. 9. p. „Lengyelország a 16. század végén egyedülálló útra tért: spontán rekatolizáció zajlott le, anélkül azonban, hogy gyarapította volna a protestáns mártírok számát. Igaz, hogy az országnak, amely szinte állandó háborúban állt protestáns (Svédország, Poroszország) és ortodox szomszédaival, alig volt más választása: vagy a katolicizmus, vagy az alávetettség. A későbbiekben Lengyelország fölosztásakor és azon túl is egészen napjainkig – a katolicizmus a lengyel nacionalizmus szerves, és talán a leglényegesebb eleme maradt.”
31. Zeeden, E. W. : Die Entstehung der Konfessionen. R. Oldenburg, München-Wien, 1965. 164. p.
32. Kneifel, Eduard: Geschichte der Evangelisch Augsburgischen Kirche in Polen. Nürnberg, 1962. 24. p.
33. Krasinski, Valerian: Geschichte des Ursprung, Fortschritts und Verfalls der Reformation in Polen. Leipzig, 1841. 43. p.
34. Völker, Karl: Kirchengeschichte Polens. im. 140. p.
35. Krasinski, V. im. 44. p.
36. Schramm, G.: Der polnische Adel. im. 190. p.
37. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 14-15. p.
38. Tazbir, Janusz: Geschichte der polnischen Toleranz. Warszawa, 1971. 25. p.
39. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 18. p.
40. Dalton, Hermann: Lasciana. Berlin, 1898. 101-102. p.
41. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 18-19. p.



42. Cytowska, Maria: Bibliografia druków urzędowych XVI. wieku. Wrocław, 1961. 134. p. I. Zsigmondnak ez a rendelete keményen hangzott a körülbelül 200 személyből álló anabaptista csoport bejövételét követően. De kevésbé volt olyan brutális, mint V. Károly császár 1535. június 10-i rendelete, amelyben nemcsak az anabaptistákat ítélte máglyahalálra, hanem még a velük szimpatizálókat is halállal büntette. Az őket gyászoló férfiakat lefejezésre, az asszonyokat pedig vízbefulladásra ítélte. Lásd Sebastian Swidzinski: Religionstoleranz Phänomene in Polen 1517-1663. In: Kirche in Osten. 13. Bd. Göttingen, 1970. 70. p.
43. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 39. p.
44. Schramm, G.: Der polnische Adel. im. 200-201. p.
45. Cytowska, Marie: L'influence d'Érasme en Pologne au 16<sup>e</sup> siècle. In: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Besorgt von Johannes Irmscher. Bd. II. Berlin, 1962, 192-196. p. Ránk maradt egy ilyen humanista, reformációra hajló házi kör tagjainak a névsora: az olasz Francesco Lismanino, ferencrendi tartományi főnök, Modrzewski, Andrzej és Jan Trzecieski, Bernard Wójewódka könyvkereskedő, Andrzej Zebrzydowski későbbi krakkói püspök és Jakob Uchanski, a későbbi prímás. Lásd: Stahl, Jerzy: A református egyház történetének vázlata Lengyelországban a reformációtól a második világháborúig. In „Jednota”, 1973. 7-8. szám. Ford. Kiss Sándor ref. lp. Gádos. Kézirat. 1975. 2. p. (Dr. Ladányi Sándornak köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a kézíratra.)
46. Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 65. p.
47. Kovács E. im. 75. p.
48. Kovács E. im. 91. p.
49. Lepszy, Kazimierz: Die Ergebnisse der Reformation in Polen und ihre Rolle in der europäischen Renaissance. In: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Besorgt von Johannes Irmscher. Bd. II. Berlin, 1962. 211. p.
50. Stasiewski, B.: Reformation und Gegenreformation in Polen. Münster, 1960. 34. p.
51. Stasiewski, B. im 34. p.
52. Jordt Jörgensen, Kai Eduard: Ökumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1945. Kopenhagen, 1942. 145-222. p.
53. Völker, Karl: Kirchengeschichte Polens. im. 284. p.
54. Urban, W. im 352. p. és Makkai László: Nemesi köztársaság és kálvinista teokrácia a 16. századi Lengyelországban és Magyarországon. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. Szerk. Benda Kálmán. 1983. 27. p.
55. Bucsay Mihály: Humanizmus und Reformation in Ost- und Südosteuropa. In: Brück zwischen Kirchen und Kulturen. Von Peter F. Barton, Mihály Bucsay, Robert Stupperich. Wien-Köln-Graz, 1976. 44. p.
56. Klaniczay Tibor: A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében. In: Klaniczay Tibor: Hagymányok ébresztése. Bp. 1976. 299. p.
57. Wolf, Ernst: Reformatorische Botschaft und Humanismus. In: Studien zur Geschichte und Theologie der Reformation. Festschrift für Ernst Bizer. Hrsg. von Luise Abramowski, J. F. Gerhard. Neukirchen, 1969. 119. p.
58. Huizinga, J.: Erasmus. Haarlem, 1936. 173 és kk. p.
59. Allen, P.S. – Allen, H. M.: Opus epistolarum Des. Rasmi Roterodami. Tom. V. 1522-1524. Oxford, Ep.no. 1488.
60. Jobert, Ambroise: De Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienite 1517-1648. Paris, 1974. 49. p.
61. Stelling-Michaud, Sven: L'Université de Cracovie et la Suisse au temps de l'Humanisme (1450-1520). In: Échanges entre la Pologne et la Suisse du XIV<sup>e</sup> au XIX<sup>e</sup> siècle. Choses – hommes – idées. Genève, 1964. 21-65. p.
62. Swidzinski, Sebastian im. 73. p. Az Erasmus által megtestesített új kegyesség fogalmára nézve lásd Augustijn, C. tanulmányát: Erasmus kegyessége. Ford. Forisné Kalós Éva. In Theologiai Szemle. 1988/6. 334-340. p.
63. Glombowski, Karol: Über die Verbreitung der Schriften des Erasmus von Rotterdam in Schlesien im 16. Jahrhundert. In: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Besorgt von Johannes Irmscher. Bd. II. Berlin, 1962. 208-209. p.
64. Bucsay M. im. 44. p.
65. Wolf, Ernst im 115. p.
66. Wolf, Ernst im 112. p.
67. Maurer, W.: Melanchton. in R.G.G. 3. Aufl. IV. Bd. Tübingen, 1960. 836, 838. h.
68. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 25. p.
69. Bartel, Oscar: Calvin und Polen. Extrait de la „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses”. Nr.1. 1965. Paris. 106. p.
70. Fox, Paul: The Reformation in Poland. Baltimore, 1924. 75-76. p.
71. Súlyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933. 19. p.
72. Brandi, K.: Die deutsche Reformation und Polen. In: Deutschland und Polen. München, 1933. 83. p.

73. Stupperich, Robert: Der Protestantismus auf seinen Wegen nach Osteuropa. In: Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde. Hrsg. von Robert Stupperich. Stuttgart, Bd. I. 1958. 28. p.
74. Tschackert, P.: Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogtums Preussen. Bd. II. Leipzig, 1890. 56. p.
75. Stupperich, P. im 31. p.
76. Tschackert, P.: Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogtums Preussen. Bd. III. Leipzig, 1890. 182. p. Tschackert közli annak az 1527-es, Paul Speratus féle „XXXVII. Zsoltár”-nak és a „Prédikáció utáni hálaadás” című műveknek a leírását, megjegyezve, hogy a hangjegyeket kézzel írták be a nyomtatványokba.
77. A pápa 1524. december 1-én arra kéri Albrechtet, hogy a püspököt bírja megtérésre, ha pedig ez nem sikerülne, akkor fossa meg a tisztségétől. Lásd Tschackert im. Bd. III. 104. p.
78. Kovács E. im. 99-105. p.
79. Schramm, Gottfried: Reformation und Gegenreformation in Krakau. In: „Zeitschrift für Ostforschung”. 19. Jg. Marburg/Lahn, 1970. 5. p.
80. Stracke, Wilhelm: Die Anfänge der Königin Maria von Ungarn, spätere Statthalterin Karls V. in den Niederlanden. Dissertation. Göttingen, 1940.
81. Bruckner Győző: A reformáció és az ellenreformáció története a Szepességen. I. köt. Bp. 1922. 55. p.
82. Wotschke, Th.: Abraham Culvensis. Urkunden zur Reformationgeschichte Lithauens. Altpreussische Monatschrift. Tom. 42. Heft 3-4. Königsberg in Preussen, 1905. 156. p.
83. Wotschke, Th.: Abraham Culvensis im 165. p.
84. Kot, St.: La Réforme dans la Grand-Duché de Lithuanie im 10. p.
85. Wotschke, Th.: Geschichte Reformation in Polen. im. 88. p.
86. Kot, St.: La Réforme dans la Grand-Duché de Lithuanie im. 11. p.
87. Wotschke, Th.: Geschichte Reformation in Polen. im. 91. p.
88. Stupperich, R.: Der Protestantismus auf seinen Wegen nach Osteuropa. im 27. p. „Ich habe als christlicher Fürst meinen Amt und Gewissen gemäss tun müssen...”
89. Dawid, Georges: Le Protestantisme en Pologne, jusqu’ en 1570. Montpellier, 1927. 95. p.
90. Hultsch, G.: Schlesien. In: R.G.G. 3. Aufl. Bd. V. Tübingen, 1961. 1438. h.
91. Dawid, G.: im. 96. p.
92. Hein, Lorenz: Italienische Protestanten und ihr Einfluss auf die Reformation in Polen während der beiden Jahrzehnte vor dem Sandomirer Konsens (1570). Leiden, 1974. 8. p.
93. Renkewitz, H.: Böhmisches-mährische Brüderunität. In: R.G.G. Bd. I. Tübingen, 1957. 1436, 1438. h.
94. Rican, Rudolf: Die Böhmisches Brüder. Berlin, 1961. 37, 50. p.
95. Makkai László: A reformáció kezdetei és alakulása Kelet-Közép-Európában a XVI. században. In: Évkönyv a Magyarországi Református Egyház Debreceni Theológiai Akadémiájának 1983/1984-1984/1985. akadémiai évéről. Debrecen, 1985. 167. p.
96. Müller, J.Th.: Geschichte der Böhmisches Brüder. Bd. III. Die polnische Unität 1548-1793. Die böhmische-mährische Unität 1575-1781. Hrrnut, 1931. 1, 7-8. p.
97. Szenczi Molnár Albert. Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával. Szerk. kiad. Incze Gábor. Bp. 1939. 150-151. p.
98. Bod Péter: Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának... rövid története... Basel, 1777. 460. p.
99. Brock, P.: The Political and Social Doctrines of the Unity of Czech Brethren in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries. Haag, 1957. 87-99. p.
100. Wotschke, Th.: Johann Turnowski. Ein Senior der Böhmisches Brüder. Sonderabdruck aus „Aus Posens Kirchlicher Vergangenheit”. Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen. Lissa, 1911. 73-75. p.
101. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im 126-128. p.
102. Heussi, Karl: Abriss der Kirchengeschichte. Tübingen, 1925. 80-81. p. Az 1573-as pax dissidentium kihirdetéséig ez volt a lengyel reformáció hivatalos jogi elismerése. Erre nézve lásd: Wojak, Tadeusz: A lengyel reformáció döntő eseménye. A Varsói Konföderáció 1573-ban. Ford. Forintos György. In: Theol. Szemle. 1974/1-2. 21-23. p. Ennek az eseménynek a közvetett kapcsolata a magyar református egyház budai zsinatához Révész Kálmán dolgozatában található. A lengyel dissidens kánonok története és befolyása a budai zsinat törvényhozására. Pápa, 1887.
103. Hein, L. im 3. p.
104. Narzynski, Janusz: Bibliographie des polnischen Luther-Literatur 1530-1962. In: Luther Jahrbuch, 1965. Jahrbuch der Luther Gesellschaft. Hrsg. von Franz Lau. Hamburg, Jg. 32. 1965, 182. p.
105. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 93. p.
106. Lubienicki, Stanislaw: Historia Reformationis Polonicae. Praefatione instruxit H. Barycz. Varsó, 1971. 17. p. - Fox, P.: The Reformation in Poland. Baltimore, 1924. 37. p.

107. Werzbowski, Th.: Bibliographia Polonica, XV ac XVI. ss. Vol. I. nr. 1-800 annorum 1488-1600, opera et editiones quae in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur. Varso, 1889. (Reprint: Nieuwkoop B. de Graaf, 1961.)
108. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im 145. p.
109. Völker, Karl: Der Protestantismus auf Grund der einheimischen Geschichtschreibung. Leipzig, 1910. 26-27. p.
110. Korolko, Mirosław: Andrzej Fritz Modrzewski. Warsawa, 1978. 93-107. p.
111. Wotschke, Th.: Eustachius Trepka. In. Zeitschrift der Historischer Gesellschaft für die Provinz Posen. 18. Jg. Posen, 1903. 105, 116. p.
112. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen, im. 150. p.
113. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen, im. 266. p. „Welches Buch schon unter druckt und nicht mehr zu bekommen gewesen, darumb dass die Knechte des Widerchrist mit Schwert und Feuer nicht allein die gläubigen Christen verfolget, sondern auch mit jrer Grausamkeit sich an die Bücher gemacht haben, wie an anderen Orten, also auch hier in der Wilna anno 1581 ist erwislich worden.” Lásd még a „Protestáns Lengyelhon” c. fejezetet Márkus Mihály tanulmányából: Kálvin, az európai reformáció szervezője II. In: Theologiai Szemle. 1990/1-2. 38. p.
114. Hubatsch, Walter: Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens. Bd. I. Göttingen, 1968. 93. p.
115. Völker, K.: Kirchengeschichte Polens. im. 160. p.
116. Wotschke, Th.: Geschichte der Reformation in Polen. im. 54. p.
117. Kiss Sándor: A litvániai reformátusok történetének rövid vázlata. Orosháza, 1991. Kézirat. 2. p.